

ÚVOD DO STUDIA DĚJIN ARCHITEKTURY (IV)

Základy architektonické terminologie

A) Sakrální architektura

Dispozice a půdorys

Sálové (síňové) dispozice - v češtině je možné užívat oba termíny jako synonyma:

Sálový kostel – jednolodí (něm. Saalkirche; fr. église-salle; angl. single-space type church)

Sálová dispozice s přístavbami, sál s bočními prostory

Oratorium – např. kostely kartuziánského řádu

Sálový kostel na způsob pasáže– románské kopulové chrámy v Akvitánii

Kostel s přízdními pilíři (často užíván něm. termín: *Wandpfeilerkirche*, případně odvozený termín *Wandpfeilerhalle*)

Bazilika, bazilikální dispozice:

Bazilika pilířová, sloupová

+ v liturgickém významu se používá termín rovněž jako čestné označení pro kostel vybavený svatým oficiem zvláštním privilegiem (*basilica minor*), v takovém případě se ani nemusí jednat o „baziliku v architektonickém smyslu“

Halová dispozice:

Hala, halový kostel (něm. Hallenkirche; fr. église-halle; angl. hall-type church)

Pseudohala, pseudohalová (rovněž pseudobazilikální) dispozice (něm. Stufenhalle)

Centrální dispozice:

Rotunda – stavba na kruhovém půdorysu

Centrála kvadratická (na čtvercovém půdorysu)

Centrála polygonální (na polygonálním půdorysu)

Oktagon (centrála na osmiúhelném půdorysu)

Centrála na oválném půdorysu

Centrála ve tvaru kříže (řeckého kříže)

Kaple:

- a) malá sakrální stavba bez farních práv – křestny, pohřby
- b) v chrámu prostor pro boční oltáře
- c) domácí kaple na hradech, v zámcích a palácích

Dvoupatrová kaple (*capella privata, capella publica*)

Relikviářová kaple

Axiální (osová) kaple – mariánská kaple (angl. Lady chapel; něm. Scheitelkapelle)

Baptisterium - křestní kaple

Arkýřová kaple (něm. das Chörlein) - např. oltářní prostor hradních kaplí nebo paláců, který vystupuje v patře z hmoty stavby

Části půdorysu:

Presbytář - chór: (původně pro chórový zpěv před oltářem, od poloviny 14. stol. název pro celý prostor presbytáře)

Chór a závěr kostela

Trojdílný chór:

- původně k chóru byl na severu připojen prostor *prothesis* (příprava mše), na jihu *diakonikon* (liturgické předměty, relikvie)

- románský trojdílný chór (typ Cluny II.)

- italská renesance - na boku kapitulní sál a sakristie (mauzoleum)

Kvadratický chór, cisterciácký chór

Polygonální chór

Trojapsidový chór

Stupňovitý chór – románský (něm. Staffelchor)

Chór s ochozem a radiálními kaplemi (chór poutních chrámů doby románské)

Chór s ochozem a věncem kaplí (katedrálový chór klasické gotiky)

Chór s ochozem, ale bez kaplí v závěru - nepravý katedrállový chór (např. městský farní kostel sv. Jakuba v Brně)

Trojkonchový chór, chór v půdorysné formě jetelového listu

Transept - příčná loď umístěná mezi chórem a lodí

Křížení – místo, kde se kříží příčná loď s hlavní lodí

Věž nad křížením

Západní část chrámu:

Atrium

Předsíň (nartex)

Západní chór (Westchor) u kostelů s dvojím chórem

tzv. Westwerk - pevnostně upravené průčelí (karolinsko-otonská doba)

tzv. Vorkirche - průčelí s pravoúhlou halou v přízemí a sálem s tribunou v patře (Cluny, Hirsau)

Věž:

Chrámová věž (resp. dvojice věží v průčelí)

Chórová věž (nad chórovým čtvercem)

Věž nad křížením

Sanktusník

Věže při chóru (něm. Chorflankenturm, např. Mainz; Chorwinkelturm, v nároží mezi chórem a transeptem)

Kampanila – samostatně stojící zvonice

Krypta:

tzv. „Stollenkrypta“ – zaklenutá chodba v podzemí

Confessio (něm. Ringkrypta) krytá chodba na půlkruhovém půdorysu pod apsidou kolem hrobu světce – je možné se k hrobu dívat

Halová krypta

Členění vnitřní stěny:

Dvojtónové: arkáda, okenní zóna

Trojónové: arkáda, empora/triforium, okno (s triforiem v klasické gotice)

čtyřtónové: arkáda, empora, triforium, okno (raná gotika, 1140-1190)

Empora, tribuna, galerie: (fr. tribune-galerie-haute; angl. gallery)

Vnitřní galerie (něm. der Laufgang) - horizontální středověký prvek v horní části zdiva

Triforium

Vnější galerie:

a) vnější příčná galerie - trpasličí galerie (něm. die Zwerggalerie) - s arkádami, případně kolonádou na malých sloupcích

b) královská galerie - galerie judských králů

Lectorium, Lettner – chórová přepážka, oddělující chór mnichů od chóru laiků

Edikula – „aedicula – domeček“ – architektonický prvek (může být i samostatný) ve formě krytého otvoru s římsou a stříškou

Vnější gotické stavební prvky:

Vimperk – vysoký trojúhelný štít nad portálem nebo okny (s kružbou a fiálami)

Fiála – štíhlý (konstrukční i dekorativní) jehlan nad opěrným pilířem; je zakončený křížovou kytkou

Krab (něm. die Kraben, Kriechblume) – dekorativní gotický prvek ve formě svinutého listu (mimo jiné i na bocích fiály)

B) Světská architektura

Zámek:

tzv. „palazzo in fortezza“ – staročesky „stavení ve tvrzi“, opevněný palác

tzv. „palazzo in villa“ – „palác na venkově“, v našem prostředí „zámek“

Vila

- toskánská (předměstský letohrádek se zahradou a dvorem)
- římská (zahrada, park s budovou „casina, casiny, belvederu, apod.“)
- benátská (venkovská budova jako centrum hospodářského statku)

Půdorysná dispozice:

Zámek na půdorysu obdélníka

Zámek čtyřkřídlý (s vnitřním nádvořím)

Zámek trojkřídlý (na půdorysu obráceného písmene U)

Dílčí části zámeckého souboru:

Hlavní zámecké těleso – „corps de logis“ + boční křídla

Boční pavilon, pavilony

Zámecký dvůr vnitřní, často nazývaný také „čestný“ dvůr (fr. cour d'honneur; něm. das Ehrenhof) – vymezený hlavní průjezdní, čestnou bránou

tzv. „communes“ – nízké stavby kolem dvora s úřednickým či hospodářským účelem

Menší dvůr, hospodářský - vstupní nebo vedlejší dvůr, zejména častý ve francouzském prostředí jako tzv. „dolní“ dvůr (fr. cour-bas)

Předdvoří – „avant-cour“

Předzámčí, podzámčí

Vnějšek zámecké/palácové stavby:

Rizalit – část vystupující z půdorysu v plné výšce se střechou

- ústřední rizalit, boční rizalit, nárožní rivalit, polygonální rivalit, apod.

Nepravý rizalit, tzv. „Utlucht“, „Auslucht“ - nižší, neuzavřená forma rizalitu v 16. - 18. stol. (od země, ale ne až ke střeše: např. Hannover, Leibnitzův dům)

Arkýř - krytá vystupující forma, krytý balkón či krytý chór vystupující kaple

Vikýř – střešní otvor ve formě edikuly, okna apod. (slouží k odvětrávání podstřešních prostorů)

Piano nobile – hlavní, vznešené patro zámeckých a palácových staveb podle italského způsobu (1. patro)

Rez de chaussée – hlavní přízemí, společenské patro staveb podle francouzského způsobu

Vnitřek:

Enfiláda – jediná komunikační osa s průhledem otevřenými dveřmi

Antecamera – antichambre: předpokoj

Camera – sala – sal a l'italienne: názvy zámeckých a palácových místností; „italský sál“ přes dvě poschodí

Galerie – podélný sál či chodba, otevřené po jedné straně okny

Sala terrena – sál „podzemní“, obrácený do uzavřeného nádvoří, zámeckého příkopu nebo zahrady (se symbolikou přírodních a podzemních božstev)

Grotta – umělá jeskyně (někdy připojená k sala terreně, její „ikonologická“ předchůdkyně)

Salet, „salatrine“ – v 18. století malý letohrádek v zahradě („ikonologický“ nástupce dřívější sala terreny)

C) Pevnostní, vojenská architektura

Pevnost (něm. die Festung; fr. forteresse; it. fortezza) – systém obranných zařízení

- k obraně významných a bohatých měst
- k obraně řek a pohoří
- k zajištění dosud neobsazené provincie
- k zajištění strategicky významných míst proti možnému útoku nepřítele

Pevnostní systémy (fr. manière de fortification)

Bašty, rondely (něm. die Basteien; fr. tours rondelles) – v pozdním středověku a raném novověku: půdorysně půlkruhové či kruhové stavby vystupující z hradebních zdí ve tvaru nízkých věží

Bastionový systém (fr. tracé en bastion)

a) Italský systém (Leonardo da Vinci, Francesco di Giorgio, Michele Sanmicheli) – nejstarší obranný systém raného novověku: srdcovité nebo pětiúhelné bastiony v příkopu.

b) Nizozemský systém (Johann Wilhelm Dilich, Menno von Coehoorn) – pro nížinné oblasti s množstvím vody: špičaté užší bastiony, široké vodní příkopy, před kurtinami raveliny, před bastiony šance-zašpičaté půlměsíce.

c) Francouzský systém (Sebastien le Prestre de Vauban) – různé systémy podle přirozenosti krajiny:

(i) široké bastiony (s ušima), na nich vyvýšené posty; před kurtinami tzv. předsunutá raveliny;

(ii) ve svých pozdějších pracích Vauban oddělil bastiony od ostatní pevnosti dalším příkopem.

(iii) tzv. Tenaille (das Tenailensystem; fr. manière tenaillée) - polygonální, hvězdicový systém.

Systém opevněného pásu z menších pevnůstek (jeden z jeho tvůrců byl mohučský architekt a vojenský inženýr Maximilian von Welsch) – Mohuč, Schweidnitz, u nás Olomouc.

Jednotlivé části opevnění:

Tracé – půdorys pevnostní soustavy (průběh valů, příkopů – znázornění pevnostního systému)

Bašta, rondel

Bastion - polygonální

Ravelin – vystupuje z příkopu před přímou zdí mezi bastiony (kurtinou)

Kurtina; kurtinová - (přímá) zeď mezi dvěma bastiony

Kasematy (něm. die Kasematten; it. casemate) – zaklenuté prostory (i několikapatrové) v opevnění

Koliště (něm. das Glacis) - plochá, zkosená plocha vně pevnostního systému (je zkosena na straně možného útoku)

Citadela – opevněná pevnost nad městem (případně před městem)

D) Zahradní architektura

Zahradní systém

- italský – ohrazený, s pravoúhlými partery kolem centra / „teatro“, různými drobnými letohrádky a technickými hříčkami, s galeriemi, apod. (srov. Lustgarten v Kroměříži)

- francouzský - klasický: tvůrce André Le Nôtre (konec 17. století), s boskety a hlavní pohledovou osou

- rokokový: tvůrce Ange-Jacques Gabriel, Jacques-Fr. Blondel (od 30. let

18. stol.), s trávnickovými partery a různě se křížícími se pohledovými osami

- holandský – menší pravoúhlé partery se seskupují do jednotlivých oddělení zahrady, ta jsou oddělena vodními kanály (kanály rovněž zahradu mohou rámovat)

- „anglo-chinoise“ - sentimentální, „anglo-čínská“, často osvícenská zahrada s různými stavbičkami (fabriques): od 60. let 18. století do konce 18. století v Evropě

- anglická neformální zahrada – objevuje se na přelomu 17. a 18. století v Anglii, její první etapa kulminuje v anglickém neopalladianismu počátku 18. století (tzv. Augustovská zahrada podle císaře Augusta + recepce malířských děl italských francouzských krajinářů);

- později se v krajině neformálních parků objevují stavby nejen antikizující, ale také čínské, gotické, turecké, perské (tzv. pitoresní, malebná, krajinářská zahrada);

- ve druhé polovině 18. stol. se prosazuje přírodně-krajinářský park velkých rozměrů. Ten se šíří kolem roku 1800 po celé Evropě a během 19. století nabývá různých podob – všechny se odvíjejí od přírodního utváření krajiny.

Části zahradní architektury:

Partere – rovinná část zahrady s trávnikem, nebo vysypaným barevným pískem

- de broderie: „výšivkovitý“ - ornamenty z barevného písku

- de compartiment: květinový - symetricky tvarované sousední partery na nepravidelném půdorysu

- a l'angloise: trávnikový, zelený parter

Boskett – část v zahradě vytvořená ze zastřižených keřů nebo malých stromků

Treillage – mřížová stěna z latí; dřevěné loubí v zahradě

Berceaux – altánek (většinou z dřevěných latí, pokrytý popínavými rostlinami)

Boulingrine - bowling green – trávnikový partere s prohlubní v zemi (původně: trávnik pro hru v kuželky, často však v zahradě tuto funkci neměl/ byl módním projevem)

Giardino segreto / secreto: oddělená, menší část zahrady pro soukromé užívání majitele / někdy se zdůrazňuje její „tajný“ charakter.

Oranžerie – skleník pro pěstování pomerančovníků a jiných exotických stromů.

Trianon – původně letohrádek na místě stejnojmenné vesničky u Versailles, později ve francouzské rokokové zahradě menší přízemní letohrádková budova na konci zahrady.

Eremitage – poustevna; Belvedere – letohrádek s „krásnou vyhlídkou“; Belaria – letohrádek s otevřeným horním patrem; Galerie – dlouhá otevřená stavba, často se sochařskou výzdobou interiéru.

Fabriques – drobné stavby v neformálních zahradách „anglo-čínských“, s různým účelem a vybudované v různém stylu.

Ha-Ha – způsob ohrazení bez ohradní zdi u neformálních zahrad. Zahrada končí hlubokým příkopem, který se záhy zvedá do původní výše, takže se zdálky zdá, jakoby zahrada přecházela bez přerušení do širší krajiny.

E) Konstrukce, klenby a fasáda

Stavební způsoby

Tektonický způsob (modus)- sestavení podpěry a břemena; sloupový řád:

- řád jako **styl-genus** (vedle sebe): např. v Řecku uplatnění řádu dórského, iónského, korintského na různých stavbách
- řád jako pořadí, **styl-ordo** (pořadí od nižšího k vyššímu): např. v Římě toskánský, nad ním iónský, nad ním korintský apod.
- řád **vysoký a nízký**: např. ve středověku, případně u Filippo Brunellesca v první pol. 15. století (iónský a kompozitní)

Stereotomní způsob (modus) - sřetězení horizontálních ploch ve vertikálních osách:

- výstavba podlaží prostřednictvím bosovaných kvádrů
- výstavba a odlišení pater odstupněným způsobem bosáže (např. Michelozzo: Palazzo Medici-Riccardi ve Florencii)
- výstavba podlaží prostřednictvím různě řezaných kamenných desek
- okenní řád: sřetězení pomocí různé velikosti okenních otvorů v patrech nad sebou

Travée (něm. das Joch) – základní jednotka architektonického učlenění: sestává z páru stavebních článků, intervalu mezi nimi, nesených části a zastropení. Z hlediska řádu existují jeho dvě základní formy:

Kolonáda – sloupořadí; sestavené ze sloupů, spjatých horizontálním kladím: architrávový systém.

Arkáda – oblouk; svislé podpěry nesou půlkruhové (případně hrotité) oblouky: arkádový systém.

Podpěry

Pilíř

je sestaven z článků: baze-basis, dřík, krycí deska (může být profilovaná)

Pilíř s příporami (sloupkovými) – k pilířovému jádru jsou připojeny drobné sloupkové přípory (klasická gotika)

Pilíř svazkový – jádro je organicky propojeno s lineárními příporami do jediného celku (poklasická gotika)

Lizéna, lezéna; lizénový rám

Sloup

je sestaven z článků: patka, dřík, krček a hlavice

Polosloup; třičtvrtěsloup; čtvrtsloup – sloupy zapuštěné do zdi

Pilastr – plochý, do zdi zapuštěný sloup

Lizéna s patkou (případně naznačeným krčkem): Dom. Martinelli: „*fasce che servano come pilastri*“ (lezény, které slouží jako pilastry)

Řády (něm. die Ordnung; fr. ordonnance):

a) řecké

Dórský: kanelovaný dřík bez patky, hlavice (echinus-polštářek, abakus-krycí deska), kladí (architráv, triglyfy + metópy, římsa)

Iónský: patka, štíhlý dřík s řídkými kanelami, hlavice s volutami, kladí (trojdílný architráv, reliéfní vlys, dekorativní římsa)

Korintský: patka, štíhlý dřík s kanelami, hlavice (koš s akantovými listy), kladí (jako iónské, ale vyšší architráv a zubořez nad vlysem);

b) římské

Toskánský: patka, hladký dřík, výrazný krček, profilovaný abakus, kladí (dvojdílný architráv, hladký vlys, profilovaná římsa)

Kompozitní: kanelování ve spodní části dříku, hlavice vzniklá spojením korintského koše a z něj vyrůstajících iónských volut, několikadílný architráv.

c) „Ordre absent“

V akademické teorii Jacquese Fr. Blondela je termínem „chybějící řád“ označen tzv. „6. řád“ – tj. použití lizén na místě nejnižšího sloupového řádu (většinou na bočních nárožích zámeckých fasád).

Tento druh architektonického řádu byl užíván již v římské akademické teorii kolem roku 1700: „fasce che servono come pilastri“ – pásy, které slouží jako pilastry (srov. Domenico Martinelli, Carlo Fontana a Francesco Fontana).

d) Kolosální, monumentální řád

Sloupový řád, jehož sloupy (případně pilastry a lizény) spojují dvě podlaží. Používán Palladiem a pozdním Michelngelem, později byl často součástí akademické římské výuky v době barokní.

Členění přízemí (resp. fasády)

Bosáž, rustika, armování

Konstrukční systémy středověké

Obloučkový vlys – motiv drobných arkád pod románskou římsou, nesený po stranách zapuštěnými pilíři, příp. lizénami

Přípora (něm. der Dienst) - původně sloupová příložka u pilíře - v gotice značně důležitý prvek, postupně ztrácí hlavici

Opěrný systém středověkých chrámových staveb:

Opěrný pilíř, opěrák

Opěrný oblouk

Oblouky (lat. arcus)

- půlkruhový, plný

- segmentový, plochý

- podkovový, podkovový hrotitý

- trojlistový, jetelový list

- hrotitý, hrotitý-lancetový

- závěsový, draperiový

- oslí hřbet, kýlovitý, tudorský

- prampouch (něm. Schwibbogen): zděný rozpěrný oblouk mezi dvěma domy v úzké středověké uličce

Portály

Pravoúhle završený (s architrávem)

Půlkruhově završený (s archivoltou)

Cvikl – plocha vymezená archivoltou a jejím pravoúhlým orámováním

Hrotitý portál gotický

Odstupňovaný portál ve špaletě

Portikus: sloupová otevřená hala, resp. sloupová předsíň před hlavním portálem

Okna, okenní otvory

Formy oken:

Půlkruhově završené

Biforium (sdružené po dvou)

Triforium (sdružené po třech)

Hrotité – gotické

Rozeta

Okulus, kruhové okno, oválné okno

Bramantovské okno

Serliána, Palladiovský motiv

Kazulové okno

Francouzské (balkónové) okno

Rámování a výplně oken:

Kamenné ostění

Šambrána (něm. die Fenstereinfassung)

Okenní kružba (něm. Masswerk)

Slepé okno, slepý oblouk (něm. die Blende)

Výklenky

Edikula – může být i samostatně (viz výše)

Nika

Exedra

Sedile

Římsy a štíty

Římsy

- soklová
- patrová
- kordonová, pásová
- parapetní
- korunní, hlavní

Římsy nadokenní

Štít (fronton, frontispitz)

- volutový štít
- trojúhelný
- segmentový
- rozeklaný, prolomený
- roztržený

Klenby

Valená

- s průřezem půlkruhovým, segmentovým, hrotitým, parabolickým

Valená klenba na pasech

Valená klenba se spuštěnými pasy (a biforiem)

Klenba klášterní - domikální

Křížová klenba - hřebínková

Křížová klenba - žebrová - klenák

Klenba šestidílná, osmidílná - žebrová

Klenba síťová - paralelní žebra (nejstarší síť, 1385)

Klenba hvězdicová

Klenba kroužená

Klenby sklípková

Klenba klášterní s výsečemi

Klenba valená s výsečemi, lunetami

Klenba zrcadlová

Klenba s vykláněnými pasy

Části klenby

Náběhy klenby – u tzv. uzavřených kleneb (kupole, valená klenba)

Patky klenby, koutové výběhy – u tzv. otevřených kleneb (křížová, placková)

Čelo klenby – křivka, kterou se otevřená klenba opírá o zeď

Kápě klenby – plocha klenby

Žebra a ztužení kleneb

- pravoúhlého profilu, klínové

- hruškového profilu

Klenební pas

Ztužení klenby na rubu

Klenák

Kopule

- s tamburem

- na trompech

- na pendentivech

- kopule plochá

- placková klenba (mezi jednotlivými poli jsou nosné pasy)

- česká placka

- pruská klenba (kopule je menší než základna)

- skořepina (železobetonová), v poválečné moderní architektuře.

Střechy

Pultová

Sedlová

Valbová, zvalbená

Stanová, pyramidová

Mansardová

Plochá

Cibulová, cibulová s lucernou